

La Lluna darrere el Sol? Ritmes de la itinerància de les reines a la Corona de Castella (ca. 1252-1474)*

Does the Moon follow the Sun? Rythms of Queenly itinerance in the Crown of Castile (ca. 1252-1474)

per Diana Pelaz Flores**

Universidad de Santiago de Compostel·la

RESUM:

Aquest article es proposa estudiar les dinàmiques de la mobilitat reginal a la Corona de Castella en els darrers segles del període medieval, amb l'objecte de comprendre les estratègies d'interacció amb l'itinerari del rei i la seva aportació com a protagonista política o com a mer satèl·lit. Les cròniques suposen una aportació clau en aquest sentit, perquè ofereixen una imatge global del regnat en la qual es pot apreciar l'agència reginal al llarg del temps i com es combinen la seva mobilitat i la del rei. D'altra banda, s'examina la participació de la reina en les estratègies del consens, no només en l'àmbit polític, sinó també en l'espacial i el comunicatiu.

PARAULES CLAU:

Reginalitat, itinerància, Corona de Castella, historiografia, consens, geografia del poder

ABSTRACT:

This article aims to study the dynamics of queenly mobility in the Crown of Castile in the last centuries of the Middle Ages. It seeks to understand the strategies of interaction with the king's itinerary and her contribution as a political protagonist or as satellite. The chronicles are a key contribution in this regard, because these texts offer a global picture of the reign in which the queenly agency can be appreciated over time and how her mobility and that of the king combine. On the other hand, the queen's participation in consensus strategies will be examined, not only at the political level, but also spatially and communicatively.

KEY WORDS:

Queenship, itinerance, Crown of Castile, historiography, consensus, geography of power

Recepció: 20/12/2021. Avaluacions: 12/02/2022, 18/02/2022. Versió definitiva: 03/04/22.

* Aquest treball s'ha dut a terme en el marc del projecte «Espacios femeninos cortesanos: Ámbitos curiales, relaciones territoriales y prácticas políticas (ca. 1230-1504)», amb referència PGC2018-099205-A-C22, concedit pel Ministeri de Ciència i Innovació i cofinançat per l'Agència Estatal d'Investigació i el Fons Europeu de Desenvolupament Regional (FEDER).

** Diana Pelaz Flores, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5499-4739>.

DOI: <https://doi.org/0.31009/recerques.2022.i81.05>

Introducció

A l'hora de caracteritzar el Sol i la Lluna, el *Setenario* d'Alfons X fa un paral·lisme amb el rei i la reina i la relació construïda entre tots dos.¹ En la seva condició de satèl·lit, la Lluna no produeix una llum pròpia, sinó que reflecteix la que rep del Sol, de la mateixa manera que no té capacitat per desplaçar-se per si mateixa. En relació amb la reina, la primera de les característiques de la Lluna és fàcilment assimilable, a causa de la seva condició de companya del monarca i de rebre la seva autoritat mitjançant el matrimoni. Passa el mateix amb la seva mobilitat? Es pot concloure que sí després de fer-ne un examen ràpid a través de les cròniques, en les quals es construeix un discurs entorn del sobirà en què la itinerància té un paper clau. No obstant això, la supeditació dels moviments de la reina s'ha de matisar, i també cal considerar la rellevància que la itinerància reginal té dins del discurs historiogràfic. És cert que no es poden conèixer amb exactitud tots els viatges que emprèn la parella regia, ni reunida ni per separat, però es desprèn la importància que té la reina en la representació de la monarquia i en la construcció espacial de la seva imatge.

El viatge era una condició inherent a la tasca del govern del regne i una circumstància invariable tant per als homes com per a les dones en l'àmbit de la família reial.² Tot i que amb una representació desigual, són diverses les ocasions en què es demostra la necessitat que tant els uns i com les altres es traslladin pel territori dels regnes per motius variats, particularment, en el cas de les dones de la parentela regia, relacionats amb qüestions diplomàtiques i de recepció o representació. D'una manera més concreta, en el cas de la reina, el viatge adquireix una dimensió nova i esdevé un element que inicia la seva trajectòria política amb la partida de la casa o la cort paterna, i contribueix, després, a disseminar la imatge de la reialesa.

Tant és així que la memòria dels seus desplaçaments sobreviu a través de la mirada historiogràfica, encara que no fossin l'epicentre del discurs narratiu.³ A propòsit d'això, són diverses les preguntes que cal fer-se: la reina té capacitat per moure's pel territori de manera independent, més enllà dels designis del rei? S'acor-

1. ALFONS X, *Setenario*, ed. i introd. de K. H. VANDERFORD, Buenos Aires, Instituto de Filología, 1945, lleis XXXVI i XXIX, 58 i 60.

2. M. SANTOS SILVA, «El señorío urbano de las reinas-consortes de Portugal (siglos XII-XV)», dins J. Á. SOLÓRZANO TELECHEA, B. ARÍZAGA BOLUMBURU i A. AGUIAR ANDRADE (ed.), *Ser mujer en la ciudad medieval europea*, Logronyo, Instituto de Estudios Riojanos, 2013, 271-288, en concret, 272.

3. El desenvolupament d'aquest article s'ha basat en la consideració de les cròniques dels regnats que van des d'Alfons X a Enric IV. S'ha triat aquest tipus de font per la selecció de dades que proporcionen per tal de donar una visió de conjunt de cada regnat i dels personatges que el protagonitzen. Aquesta circumstància permet aprofundir en la consideració dels viatges que emprenen reis i reines a l'hora de compondre el discurs, quins són els viatges que es ressenyen i les etapes d'aquests que es destaquen a propòsit, a partir de la centralitat espacial que descriu la figura del rei en relació a la reina o a altres personatges els moviments dels quals són, igualment, interessants per al relat.

den els seus desplaçaments en funció dels interessos de la monarquia? I, en aquest cas, té capacitat per representar la institució per ella mateixa? A aquests interrogants se'n poden afegir d'altres que afavoreixin una comprensió millor de la dinàmica espacial impresa per la reialesa, en relació amb l'estacionalitat, la ingerència climatològica o sanitària, així com les estratègies que puguin percebre's en l'allotjament de les persones regia i reginal. Tot això permetrà donar sentit al paper que té la reina en el procés de la itinerància cortesana i també comprendre els factors que expliquen els seus ritmes i condicionants en l'àmbit castellà en relació amb els altres territoris ibèrics al final de l'edat mitjana.

L'harmonia marital a través del viatge. Ritmes, freqüència i estacionalitat

No resulta senzill traçar un patró que identifiqi els paràmetres de la normalitat relacional en l'àmbit de la parella règia, ni a través de la seva participació política, interaccions o viatges.⁴ Cada regnat està subjecte a unes característiques determinades en funció del seu context, a més de les circumstàncies de la política més enllà de les fronteres del regne o, per descomptat, de les particularitats de cadascun dels membres de la parella règia. Tanmateix, la manca d'una harmonia en els estàndards de la relació entre els esposos es pot transmetre de maneres molt diverses, arribant a interpel·lar l'espai atorgat a la reina, la desigual participació de tots dos en el cerimonial o a la freqüència amb què la parella coincideix en l'àmbit palatí, la qual cosa possibilita la detecció i interpretació d'aquestes anomalies.⁵

La parella formada per Enric IV i la seva segona esposa, Joana de Portugal n'esdevé una expressiva antítesi. Cronistes com Palencia o Enríquez del Castillo insisteixen en les escasses ocasions en què el rei la veia⁶ o la reticència a l'hora d'observar convenientment el cerimonial per part del monarca, concedint a la reina un paper protagonista, en contra dels dictàmens protocol·laris; això generava,

4. Les circumstàncies de cada regnat i de cada territori són un primer factor diferencial, a més de les infraestructures palatines o la predilecció per determinats llocs d'acord amb interessos personals. T. CHAPMAN HAMILTON i M. PROCTOR-TIFFANY, «Introduction: Women and the Circulation of Material Culture: Crossing Boundaries and Connecting Spaces», dins T. CHAPMAN HAMILTON i M. PROCTOR-TIFFANY, *Moving Women, Moving Objects (400-1500)*, Leiden-Boston, Brill, 2019, 1-12.

5. Com ja assenyalà Louise O. Fradenburg, són les alteracions de la situació política les que permetien observar un protagonisme més gran de la reina o la constatació d'una manera de procedir alternativa a l'esperada o marcada conforme als pressupostos teòrics de l'època, d'acord amb el que denominava com «el tiempo de la reina» (*Queenly time*). Seguint amb aquesta interpretació, l'aparició de mencions que revelen anomalies en la convivència en el si de la parella règia resulta ser de gran eloqüència. L. O. FRADENBURG, «Rethinking Queenship», dins L. O. FRADENBURG (ed.), *Women and Sovereignty*, Edimburg, Universitat d'Edimburg, 1992, 1-13.

6. «Veíala raras veces; proveía mezquinamente a sus necesidades; procuraba introducir la disensión entre las damas de se séquito, y de intento abría ancha mano a las visitas de los palaciegos para que aquella libertad degenerase en irrespetuosa confianza.» A. DE PALENCIA, *Crónica de Enrique IV*, ed. d'A. PAU Y MELIÀ, Madrid, Atlas, 1975, tom I, dècada 1a, ll. IV, cap. II, 83.

en conseqüència, una alteració comunicativa.⁷ En concret, l'estratègia d'Alonso de Palencia busca aplanar el terreny per fonamentar la suposada infidelitat de Joana davant l'absència del marit i les dificultats que aquest fet podia concatenar de cara a l'arribada de l'anhelada descendència.⁸

Si el cos del rei requereix protecció, encara molt més en requereix el de la reina, com a dipositària de la continuïtat del llinatge regi, perquè no es corrompi ni tampoc es pugui propagar la sospita d'haver incorregut en adulteri.⁹ Una circumstància de la qual participaven les dames i donzelles de la reina, tema sobre el qual tant les *Partides* com l'*Espècul* van insistir particularment, d'acord amb el caràcter modèlic que s'esperava de la sobirana i, per extensió, del seu seguici. De nou, la casa de Joana de Portugal no hauria complert amb el decòrum adequat, ni amb la protecció cap al personal àulic femení. Més enllà de la conducta inapropiada destacada per Palencia, el mateix cronista assenyala el robatori de les habitacions de la reina de la senyora Briolanga Váez per part del mestre de Calatrava, «con men-gua de la majestad real y del natural pudor».¹⁰

La necessitat que els dos membres de la parella règia es reuneixin amb relativa freqüència justifica la itinerància reginal, atesa la governança del territori mitjançant el desplaçament per part del rei.¹¹ D'aquesta manera, la mobilitat del sobirà suposa-

7. D. ENRÍQUEZ DEL CASTILLO, *Crónica de Enrique IV*, ed. d'A. SÁNCHEZ MARTÍN, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1994, cap. 21è.

8. De la mateixa manera que insisteix en les escasses visites que el rei procurava fer a la reina abans del naixement de Joana de Trastàmara, assenyala que el rei va acudir en diverses ocasions a visitar-la mentre la reina va estar a Alaejos, sense que se li atribuís l'embaràs de la reina, la relació de la qual amb Pere de Castilla era coneguda pel seu entorn: «Estas ingeniosas precauciones para ocultar la falta fueron inútiles para engañar a los que tan frecuentemente veían a la Reina en tan reducido hospedaje, entre los que pronto se susurró el embarazo de esta señora. Y aunque D. Enrique la visitó algunas veces, ni ella apelaba a esta circunstancia para explicar su estado, ni tampoco, caso de hacerlo, hubiera encontrado quien la diese crédito». PALENCIA, *Crónica de Enrique IV...*, dècada 2a, ll. I, cap. III, 258-260.

9. «[...] cómo se deven guardar de entrar do estuviere la reyna en su poridat: [...] E dezimos que deve ser onrada en todas las cosas que dixemos del rey en dicho e en fecho segunt su manera e en alguna dellas mas por mayor onra del rey. Ca muchos se pueden legar al rey e entrar algunas veces en algunos logares o el rey soviere en su poridat que non conviene de lo facer en su casa de la reyna por onra della e por guarda del rey. E qui de otra guisa lo feziere non guardarie conplidamiente la onra de la reyna nin del rey e debe ser castigado por ende cruelmente». *Opúsculos legales del rey don Alfonso El Sabio*, tomo I, *El Espéculo*, Madrid, Imprenta Real, 1836, títol III, llei III, 23-25.

10. PALENCIA, *Crónica de Enrique IV...*, dècada 1a, ll. V, cap. VII, 113.

11. A aquest fet cal afegir la possible separació del cos físic del rei de la cancelleria o d'altres instàncies del seu govern (A. BEAUCHAMP, «Gouverner en chemin. Roi, officiers royaux et officines sur les routes sous le règne de Pierre le Cérémonieux», *e-Spania* 6, 2009 [darrera consulta: 20 de març de 2022]), realitat que també es pot percebre en el cas de la sobirana respecte a la seva cancelleria. Es pot citar com a exemple l'estada de la reina Maria d'Aragó a Arévalo mentre la seva cancelleria es trobava a Toledo el gener de 1441, a jutjar pels documents conservats en aquestes dates. D. PELAZ FLORES, *Poder y representación de la reina en la Corona de Castilla (1418-1496)*, Àvila, Junta de Castilla y León, 2017, 308.

va un primer factor condicionant a l'hora d'explicar la consegüent oscil·lació territorial de la reina.¹² No obstant això, pot justificar-se la itinerància reginal en relació amb les necessitats reproductives del llinatge regi? Un examen ràpid del nombre de descendents que hi ha hagut en els matrimonis regis castellans permet observar una freqüència aproximada de dos anys de distància entre cada naixement, en funció de la fertilitat de la parella, la fortuna de la reina a l'hora de sobreviure al part i al puerperi o altres factors que poden estar relacionats amb tenir més o menys èxit a l'hora d'engendrar un baró sa; sense oblidar l'afinitat marital i l'existència d'amants règies.¹³ Aquest fet podria interpretar-se en clau contextual, tant respecte de la sintonia marital entre els esposos com pel que fa a les dificultats obstètriques del moment per culminar el procés de gestació per la mare i el nounat.¹⁴

12. Malgrat la inestabilitat política i militar que es vivia a Castella el 1366, tan bon punt es va dur a terme la coronació d'Enric de Trastàmara a Burgos es va ordenar el retorn a Castella de la seva esposa, Joana Manuel, qui es trobava sota la custòdia de Pere IV d'Aragó al castell d'Òpol i Perellós, al Rosselló. La seva arribada com a reina de Castella reforçava la retòrica de la unitat de la parella, a més de possibilitar més control sobre el territori castellà, en poder diversificar els moviments. No obstant això, l'empitjorament de la situació per als Trastàmara després de la derrota a Nájera va precipitar de nou la sortida de la reina al costat dels seus fills, primer a Aragó i, posteriorment, a França (P. LÓPEZ DE AYALA, *Crónica de Pedro I de Castilla*, ed. d'E. DE LLAGUNO E AMIROLA, Madrid, Imprenta de Don Antonio de Sancha, 1779, vol. I, any 1366-1367, caps. VII-XV, p. 410 i 463, respectivament). També s'observa la coordinació de moviments entre el rei i la reina o la seva reunió quan la reina és la propietària del regne, com s'aprecia en l'itinerari de la reina Catalina I de Navarra, estudiat a: Á. ADOT LERGA, «Itinerario de los reyes privativos de Navarra: Juan III de Albret-Catalina I de Foix», *Príncipe de Viana* 60, 217, 1999, 401-458, en particular, 464-479.

13. Sobre la capacitat de la fertilitat de les reines i l'ús que feien del seu propi cos, vegeu: T. EARENIGHT, «Where do we go from here? Some thoughts on power and gender in the Middle Ages», *Medieval Feminist Forum: A Journal of Gender and Sexuality* 51, 2, 2016, 116-131. Bé és cert que també es pot apreciar un cert canvi de tendència, tenint en compte el descens de naixements en els matrimonis regis baixmedievals enfront dels de la plena edat mitjana. Això és, l'absència d'afinitat afectiva no sembla ser un factor diferencial en les parelles de la plena edat mitjana, però sí que ho és en diferents casos en la baixa edat mitjana, i en el solar castellà en van ser simptomàtics els exemples de Ferran IV, Alfons XI, Pere I (fins i tot tenint en consideració la seva descendència amb Maria de Padilla, l'últim fill dels quals va arribar l'any 1363, tres anys abans que s'iniciés la guerra amb Enric de Trastàmara i sis anys abans de la mort del sobirà), Enric II o Joan II, per citar només aquells casos en què, malgrat haver tingut uns períodes de convivència més dilatats en el temps, no es té constància de nous embarassos després de l'arribada d'un hereu baró. La itinerància reginal no pot, per tant, justificar-se en l'estratègia reproductiva de la monarquia, o almenys no únicament. De la mateixa manera, la qüestió de les estratègies reproductives de la monarquia requereix un examen detallat a escala europea –que s'haurà de posposar per a un estudi futur–, com passa amb l'espacialitat trenada entre reines i amants, que podien ser a llocs pròxims a on era el rei, però procurant també instal·lar les seves cases en llocs que individualitzaven la seva presència en termes polítics i retòrics, com passa amb Maria de Portugal i Elionor de Guzmán, per exemple, a través de la seva estada a Olmedo i Medina de Rioseco, respectivament, en els mateixos dies de juny de 1348. F. P. CAÑAS GÁLVEZ, *Itinerario de Alfonso XI de Castilla. Espacio, poder y corte (1325-1350)*, Madrid, La Ergástula, 2014, p. 445.

14. J. L. FERRERIA, *The last medieval queens. English Queenship, 1445-1503*, Oxford, Oxford University Press, 2005, 110-111.

Com ha posat de manifest Fernando Arias, la itinerància no és un tret que s'extingeixi a mesura que transcorre el període medieval, amb independència de les intrigues polítiques, campanyes militars o períodes de minoria règia, per citar tan sols tres dels exemples que generaven alteracions significatives en l'estabilitat del govern.¹⁵ La mobilitat cortesana es presenta com una pràctica constituent de la governança, que activa la visibilitat de la institució, el reconeixement de les persones que la representen i el bon govern en el territori, en exercir justícia i conèixer l'estat de la terra.¹⁶ No obstant això, hi ha altres factors relacionats amb els gustos personals de cada monarca i la seva percepció de les possibilitats que li brinda l'espai, com ara els ritmes marcats per l'estacionalitat o les festivitats del calendari litúrgic.

Tant a la Corona d'Aragó com als regnes de Navarra i Portugal es poden trobar indicis, així historiogràfics com cancellerescos, que assenyalen la predilecció per determinats escenaris al llarg del transcurs de l'any aprofitant les festes de Nadal, la Quaresma o la recerca de llocs més agradables per les seves temperatures més suaus durant els mesos d'estiu.¹⁷ Tot i que en el context castellà s'aprecia la predilecció de cada sobirà per certes viles i ciutats, que van canviant al llarg del temps, és possible observar una oscil·lació territorial que té a veure amb els ritmes estacionals. Hi influeixen les activitats exercides des de la monarquia, com passa en el cas portuguès, i no tant una predilecció estrictament geogràfica en funció de la climatologia o el paisatge.¹⁸ Davant les variacions en les temperatures i la concentració del poblament acusada en ciutats com Lisboa o Barcelona, és cridanera la llunyania de la cort castellana de les zones costaneres. La seva predilecció per zones que comptessin amb serres i boscos propicis per a la caça en l'àmbit de la Meseta nord, en àrees properes a les localitats predilectes de l'espacialitat règia, marca un aspecte diferencial respecte als regnes veïns.¹⁹ D'altra banda, una oscil·lació més marcada en l'entorn de la

15. F. ARIAS GUILLÉN, «El estado sobre ruedas. El poder regio y el valor de la itinerancia en Castilla durante la Baja Edad Media», dins F. ARIAS GUILLÉN i P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Los espacios del rey: poder y territorio en las monarquías hispánicas (siglos XII-XIV)*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2018, 185-206.

16. Els itineraris formulats per als regnats d'Alfons XI (CAÑAS GÁLVEZ, *Itinerario de Alfonso XI...*), Pere I (L. V. DÍAZ MARTÍN, *Itinerario de Pedro I de Castilla: estudio y regesta*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1975), Enric III (F. A. VEAS ARTESEROS, *Itinerario de Enrique III*, Murcia, Universidad de Murcia, 2003) o Joan II (F. P. CAÑAS GÁLVEZ, *Itinerario de Juan II de Castilla (1418-1454)*, Madrid, Sílex, 2006) així ho assenyalen.

17. M. SANTOS SILVA, «Winter's Hunt, Spring's planning and administration, Summer's chill out, Autumn's harvest: Portuguese Medieval Queens' seasonal living», comunicació presentada en el IMC Leeds 2021, el 9 de juliol de 2021; L. RUIZ DOMINGO, «El precio de ser itinerante. Viajes, acompañamiento y espacios cortesanos de la reina Leonor de Sicilia (r. 1349-1375)», *Studia Historica. Historia Medieval* 39, 2, 2021, 34-39.

18. R. GOMES, *A corte dos reis de Portugal no final da Idade Média*, Lisboa, Livraria, 1995, 247-249.

19. Cal tenir en compte que, més enllà de ser un divertiment i una activitat preparatòria per a l'empresa militar, es considerava una activitat beneficiosa per a la salut. R. DOMÍNGUEZ CASAS, *Arte y etiqueta de los Reyes Católicos: artistas, residencias, jardines y bosques*, Madrid, Alpuerto, 1993, 20-22.

conca del Duero i en l'eix format entre Burgos i Toledo indica també la importància que es concedeix als principals centres de poder econòmic del territori,²⁰ així com el seu valor estratègic com a cruïlles de comunicacions, circumstància que connecta amb el comportament dels reis de Navarra.²¹

Així, davant les festes de Nadal, a les instal·lacions palatines que solien acollir les corts lusitana o aragonesa a Lisboa o Barcelona, respectivament, la família reial castellana acostumava a reunir-se en aquelles viles o ciutats proveïdes d'infraestructures adequades i del gust de cada sobirà, i escollien amb freqüència Valladolid,²² Segòvia o Madrid.²³ D'aquesta manera, la predilecció per determinats llocs i els seus entorns redundava positivament a l'hora de concentrar els hostatges cortesans, encara més en dates assenyalades.²⁴ Les festes nadalenques, igual que les del començament de l'estiu, són rellevants, perquè defineixen dos moments cíclics d'agrupament familiar al marge de les circumstàncies polítiques o d'altres períodes d'entreteniment, com les temporades de caça.

Respecte a les festes de Nadal, la Quaresma implicava un moment molt diferent, de recolliment, però també de menys activitat política o militar, almenys tal com es desprèn de la minoria de Ferran IV. Mentre que s'acorda que el rei vagi a la terra de Guadalajara i Alcalá per poder dedicar-se a la caça, la seva mare, la reina Maria de Molina, viatjarà fins a Ayllón.²⁵ S'hi unien altres festivitats que marcaven

20. F. P. CAÑAS GÁLVEZ, «La itinerancia de la corte de Castilla durante la primera mitad del siglo XV: el eje Burgos-Toledo, escenario burocrático-administrativo y político de la monarquía en tiempos de Juan II», *e-Spania* 8, 2009 [darrera consulta: 22 de març de 2022].

21. Á. ADOT LERGA, «Sangüesa y los Reyes privativos de Navarra: Juan III de Albret y Catalina I de Foix (Importancia como sede regia y centro de actividad política entre 1483-1512)», *Zangotzarra* 4, 4, 2000, 101-137.

22. La relació entre la vila de Valladolid i la monarquia es manté de manera constant al llarg del període estudiat, fins i tot es pot rastrejar-se en dates encara més primerenques. A més d'oferir un hostatge adequat per a la cort, permetia la incorporació de veïns de la vila al servei del rei o de la reina, com passa en el cas de Juan Manso, al servei de la reina Blanca de Borbó, així com l'assentament de nous oficials, com Nuño Pérez de Monroy, canceller de la reina Maria de Molina, que va adquirir uns immobles per edificar l'hospital de Santa Maria la Nueva. A. RUCQUOI, *Valladolid en la Edad Media*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 1997, 340-341 i 183, respectivament.

23. El cas de Madrid com a escenari de les celebracions i hostatges cortesans va ser estudiat per: M.ª P. RÁBADE OBRADÓ, «Escenario para una corte real: Madrid en tiempos de Enrique IV», *e-Spania* 8, 2009 [darrera consulta: 1 de setembre de 2021].

24. M. SANTOS SILVA, «Itinerancia y paso por las ciudades de la corte real portuguesa en la Baja Edad Media. Reinados de Fernando I y Juan I (1367-1433)», dins A. BEAUCHAMP *et al.* (ed.), *Acoger, abastecer y financiar la corte. Las relaciones entre las cortes ibéricas y las sociedades urbanas a finales de la Edad Media*, València, Universitat de València, 2019, 121-132.

25. «É púsole plazo cierto á que viniese mediado el mes de Abril á la villa de Medina del Campo, en las córtes que él avia y de facer. É desde esto fue librado, acordaron que se fuese el Rey para tierra de Guadaluja é de Alcalá por razon de la caza, é la Reina fuese para Aillón por razón de la Cuaresma, que era lugar en que podría aver y pescados, é que morasen y en esas tierras fasta que viniese el plazo de las córtes.» *Crónica de Fernando IV*, dins *Crónica de los Reyes de Castilla*, ed. de C. ROSELL, Madrid, Rivadeneyra, 1875, cap. XIII, 135-136.

així mateix moments de reunió o que donaven pas a l'estació estival, com ara les celebracions de la Setmana Santa, d'especial rellevància cerimonial,²⁶ o la festa de Sant Joan.²⁷

Altres motius de celebració eren emprats també per propiciar les reunions familiars, com és el cas dels naixements i les festes que seguien al part: el baptisme i la presentació i jurament del primer plançó de la parella, així com l'arribada del primer fill baró, quan no es tractava del primogènit.²⁸ Encara que no en tots els casos,²⁹ l'embaràs de la reina suposava un període de paralització dels seus viatges fins que tingués lloc el part, per la qual cosa solien escollir-se enclavaments del seu senyor o que disposessin de les instal·lacions adequades, a més d'estar dins de l'espacialitat cortesana. Superat aquell moment crucial, tot i que de tendència recurrent, en la vida de la reina, era moment de continuar amb la tasca representativa i d'administració que estimulava el viatge. Una dinàmica que incardinava els interessos de la reina, els del seu espòs i les necessitats polítiques, en un equilibri no sempre harmònic, encara que més multidireccional del que caldria pensar.

«Andar por los reinos»: decisió del rei o fórmula del pacte?

Encara que les cròniques no permetin reconstruir l'itinerari reginal en la seva totalitat, els detalls que proporcionen sobre la construcció de la imatge de la monarquia a través de l'espai són de gran interès.³⁰ Mitjançant els itineraris es reconeix el pes polític dels moviments de reines i infantes, la seva interacció amb el territori i els interessos familiars o algunes de les dificultats dels seus desplaçaments. L'al·lusió a diferents accions verbals no permet únicament apreciar la comunicació en els moviments del rei i la reina, sinó també l'existència d'un procés de negocia-

26. N. SILLERAS FERNÁNDEZ, «La piedad urbana de María de Luna, reina de la Corona de Aragón (1349-1406)», dins S. CLARAMUNT RODRÍGUEZ (ed.), *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta: XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2003, vol. 2, 890-891; L. RUIZ DOMINGO, «Prácticas devocionales y espacios litúrgicos de Sibila de Fortià, reina de la Corona de Aragón (r. 1377-1387)», *Journal of Medieval Iberian Studies*, 13, 2, 2021, 214-235.

27. J. L. NELSON, «Aachen as a place of power», dins F. THEUWS, M. B. DE JONG i C. VAN RHIN (ed.), *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Colònia, Brill, 2001, 219.

28. T. F. RUIZ, *A King travels. Festive traditions in late medieval and early modern Spain*, Princeton, Princeton University Press, 2012.

29. RUIZ DOMINGO, «El precio de ser...», 35-37. Ph. CONTAMINE, «Dames à cheval», dins G. CONTAMINE i Ph. CONTAMINE (dir.), *Reines, princesses et dames du XVe siècle. Actes du colloque de Thouars (23 et 24 mai 1997)*, París, Honoré Champion, 1999, 203.

30. De fet, no sempre es té constància documental ni historiogràfica del desplaçament de la reina. Casos com el del matrimoni format per Sanç IV i Maria de Molina reflecteixen un acompanyament gairebé costant, del qual, no obstant això, pot ser que s'apunti quan el camí de la reina es paralitza a causa dels embarassos i posteriors parts, a més d'altres moments puntuals, sense que s'informi del moment en què la parella torna a reunir-se. *Crónica de Alfonso X*, dins *Crónica de los Reyes de Castilla...*, cap. LXXVII, 65. *Crónica de Sancho IV*, dins *Crónica de los Reyes de Castilla...*, cap. III, V, VII, IX, X, 74, 80, 83, 86 i 88.

ció que, si bé no es pot considerar aliè a les seves persones, no és exclusivament fruit de la seva voluntat individual.³¹ Aquest fet convida a reflexionar sobre l'existència de diferents variables que justifiquen la realització i la percepció dels viatges de la parella règia, ja sigui reunits o per separat, com és ara la temporalitat, l'estacionalitat o la conjuntura política.³²

El diàleg en el si de la parella règia estimula el repartiment de tasques o el co-neixement dels passadissos cortesans, tal com reflecteix l'exemple de Maria de Molina durant el regnat de Sanç IV. És la reina qui demana el desplaçament del marit per solucionar intrigues palatines amb els nobles, com ara l'enfrontament que va mantenir amb Juan Núñez de Lara per informacions falses llençades en l'entorn del sobirà.³³ Encara que l'exemple de Maria de Molina sigui paradigmàtic per la seva intervenció en la construcció historiogràfica i literària gestada ja en el regnat de Sanç IV i continuada després durant el regnat de Ferran IV,³⁴ reflecteix la capacitat reginal per intervenir en la mobilitat règia. Així, en el discurs narratiu

31. Durant els anys finals de la dècada del 1430 i el començament de la dècada següent, s'aprecien les dificultats relatives al desplaçament i la recepció que Joan II troba en algunes de les viles i ciutats castellanes, i també l'existència d'intrigues en la seva arribada a algunes localitats. És llavors quan s'observa també la plasmació d'acords amb el Consell Reial a l'hora de decidir l'establiment de posades o el canvi en els assentaments, com va ocórrer el 1439: «Una vez todos están asentados en Toro: “començaronse de voluer algunos rryudos; e por los atajar, fizo el rey, con acuerdo de los del su consejo, especialmente limitando gente a todos los que allí estauan a la sazón, e de la manera cómo se debía aposentar, para escusar los tales rryudos e volliçios. E por que aquellas ordenanças no se podían buenamente essecutar sy el aposentamiento se fiziese de nuevo, ovo el rey su consejo de partir para madrigal». P. CARRILLO DE HUETE, *Crónica del Halconero de Juan II de Castilla*, ed. de J. M. CARRIAZO Y ARROQUIA, Madrid, Espasa-Calpe, 1946, cap. CCXLIX, 301.

32. Un exemple interessant és el dels moviments que es produeixen amb motiu de les negociacions establertes entre Alfons XI i el seu sogre, el rei Alfons IV de Portugal, gràcies a la reina Maria. Reis i reina es van distribuint entre les diferents viles a mesura que es forja la recerca del suport militar en l'enfrontament contra els musulmans previst pel monarca castellà: «[...] el rey de Castiella fue á Jurumeña por concertar con el Rey de Portugal lo que avía de facer, et otrosí por ver la Reyna Doña Beatriz de Portugal. Et estando los Reyes de Castiella et de Portugal en aquel lugar de Jurumeña, ordenaron que el Rey de Castiella se fuese para Badajoz; et el rey de Portugal que iría á Yelves, et que ordenaria su hacienda, et dexaria y la Reyna su muger, et del Infante su fijo, et que él iría con la Reyna de Castiella á Badajoz. Et ficeronlo así. Et seyendo amos los Reyes en Badajoz, el Rey de Castiella fue á Sevilla: et el Rey de Portugal fue con la Reyna otrosí á Sevilla [...]». *Crónica de Alfonso XI*, dins *Crónica de los Reyes de Castilla...*, cap. CCXLIV, 320.

33. «[...] e desde la Reina sopo aquella manera falsa de aquel escripto porque le metieron en sospecha contra el Rey [...] É envió decir la Reina al Rey que se viniese para Valladolid: é el Rey vínose luego para Valladolid, é desde la Reina le dijo todo lo que pasára con don Juan Núñez, dijo el rey que era bien que don Juan Núñez viniese é asosegase con él». *Crónica de Sancho IV...*, cap. VII, 83.

34. F. GÓMEZ REDONDO, «El molinismo: un sistema de pensamiento letrado (1284-1350)», dins A. MARTÍNEZ PÉREZ i A. L. BAQUERO ESCUDERO (ed.), *Estudios de literatura medieval: 25 años de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Murcia, Universidad de Murcia, 2012, 45-81; P. ROCHWERT-ZUILLI, «La chronique de Jofré de Loaysa et le *molinismo*», dins J.-P. JARDIN, P. ROCHWERT-

es transmet una imatge d'unió entre els esposos que concedeix a la reina el protagonisme de l'acció.

Al seu torn, els dos membres de la parella règia es convertien en catalitzadors dels moviments de les persones que es presentaven davant les seves persones per raons molt diverses, que posaven en marxa el procediment de la súplica o la necessitat de sotmetre's a l'autoritat règia o reginal per motius diferents.³⁵ La necessitat d'impartir justícia és una de les principals actuacions de la monarquia, de la qual participen el rei i la reina, també a l'hora de conèixer els processos judicials que es mantenen en viles i ciutats per tal de nomenar oficials competents o ratificar les decisions adoptades pels òrgans del govern del Consell. En aquest sentit, també caldria tenir en compte l'intercanvi d'aquest flux d'informació, personalment o documentalment.³⁶

El desplaçament de la reina en les cròniques es pot presentar en ocasions com un prec, un acte graciós que es fa en favor del rei, en tant que sol·licitant explícit de la mobilitat reginal, però no deixa d'assenyalar una participació activa de la sobirana en la representació dels interessos de la monarquia, mercès al seu paper mediador.³⁷ És conegut el pes de la reina en els processos de negociació política³⁸ o la seva presència en el procediment diplomàtic entre els regnes, sent receptora de missives quan els ambaixadors arriben a la cort. Igualment, les reines són ob-

ZUILLI I H. THIEULIN-PARDO (ed.), *Histoires, femmes, pouvoirs. Péninsule Ibérique (IXe-XVe siècle): mélanges offerts au professeur Georges Martin*, París, Classiques Garnier, 2018, 141-158.

35. Sobre el procediment de la súplica, vegeu: G. TOMÁS FACI I C. LALIENA CORBERA (coord.), *Rogar al rey, suplicar a la reina. El gobierno por la gracia en la Corona de Aragón, siglos XIII-XV*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2021.

36. «Otrosy nos mostraron en commo en todas las çibdades e villas e lugares delos nuestros rregnos es de fuero e de costunbre guardado que sy todos fueren avenidos de querer juez entresy, que nos o la Reyna queles mandemos dar nuestras cartas para que vsen delos dichos ofiçios. Et quando non fueren avenidos e demandaren juez de salario o alcalle o merino, que nos o la Reyna que gelo demos de çibdat o uilla de fuero e del rregno dela prouinçia onde lo demandaren con peticiones de todos o dela mayor parte. Et perdieron nos merçed quelo otorgásemos asy e gelo mandásemos guardar. A esto rrespondemos que nuestra merçed es deles guardar en esto lo queles fue guardado en tiempo del Rey nuestro padre, que Dios perdone.» *Cortes de los antiguos reinos de León y Castilla*, ed. de la REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, Madrid, Rivadeneyra, 1863, vol. II, Corts de Burgos, 1379, cap. 30, 297.

37. Així s'esdevé en el cas del viatge que va fer la reina Maria de Portugal a instàncies del seu espòs, Alfons XI, perquè s'entrevistés amb el rei de Portugal i aconseguís la seva participació i suport en la campanya contra els musulmans: «[...] rogó a la Reina Doña María su muger, que fuese al Rey de Portugal su padre, et que le dixiese que él queria ir acorrer la villa de Tarifa que le tenían cercada los Moros. [...] Et luego la Reyna partió de Sevilla et fue á Portugal á las mayores jornadas que pudo. Et el Rey de Portugal desde sopo que la Reyna de Castiella su fija iba á él, veno á una su villa que dicen Entramence, et la Reyna fallólo». *Crónica de Alfonso XI...*, cap. CCXLIV, 320. Posteriorment, però, és la presència d'Elionor de Guzmán la que es pot atestar al Reial sobre Algesires. CAÑAS GÁLVEZ, *Itinerario de Alfonso XI...*, 452.

38. A. MUÑOZ FERNÁNDEZ, «La mediación femenina como forma de acción política. Tiempos, contextos y transformaciones de un rol político (Castilla, siglos XIV-XV)», *e-Spania* 20, 2015 [darrera consulta: 10 de setembre de 2021].

jecte de les instruccions que els ambaixadors reben de cara a tenir més èxit en l'assoliment dels seus propòsits.³⁹ Tenint tot això en consideració, cal demanar si les missions diplomàtiques que duen a terme les reines responen únicament a l'interès del rei o si, per contra, es tracta d'una decisió aconsellada pels òrgans de govern, com el Consell Reial.

Precisament la consideració d'aquesta segona opció desvetlla el valor que l'entramat polític li atorga, tant en un sentit purament conjuntural, en relació amb els seus vincles familiars, com des de l'àmbit institucional, com a representant de la monarquia. Les negociacions desenvolupades per Violant d'Aragó amb la noblesa cordovesa aixecada contra Alfons X són, sens dubte, un exemple paradigmàtic de les capacitats femenines en els processos de negociació, amb l'establiment d'un acord gestat en l'entorn cortesà a partir de les capacitats polítiques de la reina, entesa com a interlocutora solvent i adequada per a la resolució de conflictes que són competència directa de la monarquia,⁴⁰ però que afecten els seus propis interessos.⁴¹ El cas de Violant s'ha de plantejar en uns termes de més volada, particu-

39. Per exemple, així es demostra en els memorials i les cartes de l'arquebisbe de Saragossa, Lope Fernández de Luna, per part de Pere el Cerimoniós, i en diferents ocasions al llarg del regnat d'Enric II de Castella vers Joana Manuel, de la mateixa manera que també en relació amb la seva filla, Elionor d'Aragó. D. PELAZ FLORES, «El lenguaje de la intermediación política femenina entre Aragón y Castilla en la cancillería de Pedro IV», dins I. LAZZARINI, J. M. NIETO SORIA i P. ROCHWERT-ZUILLI (dir.), *Correspondances de Femmes et Diplomatie (Espagne, France, Italie, IXe-XVe s.)*, París, e-Spania Books, 2021 [darrera consulta: 20 de novembre de 2021].

40. Quan es va disposar la negociació de la reina Violant amb la noblesa revoltada a Còrdova, la crònica assenyalava que el rei «tuo por bien» delegar l'actuació diplomàtica en la seva esposa, cosa que suggereix de nou una decisió conciliadora adoptada per part no només de la persona del rei, sinó del seu entorn. Una decisió en la qual podria haver mediat la reina mateixa o el seu germà, l'arquebisbe de Toledo, com ja s'havia esdevingut en episodis posteriors a la desnaturalització dels nobles. Els precés de tots dos havien estat decisius, i el fet que la reina disposés de llibertat de moviment i actuació per culminar l'empresa en va ser el fruit (M.ª J. FUENTE PÉREZ, *Violante de Aragón. Reina de Castilla*, Madrid, Dykinson, 2017, 136-137). Tot i que és un cas singular, perquè es converteix en interlocutora del rei, l'exemple de Violant pot enllaçar-se amb altres missions abordades per dones de la família reial per evitar enfrontaments diversos, com les vistes de València de Don Joan dutes a terme per Berenguela de Castella i Teresa de Portugal, esdevingudes després de l'entrada a la ciutat de Lleó de Ferran III al costat de la seva mare per garantir-se el lliurament del regne (M. SHADIS, *Berenguela of Castile (1180-1246) and Political Women in the High Middle Ages*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2009, 104-105); o la instal·lació de la tenda de la reina Maria de Castella enmig del camp en què les tropes de Joan II de Castella i Alfons V d'Aragó anaven a enfrontar-se (M.ª C. GARCÍA HERRERO, «María de Castilla: la mediación incansable», *e-Spania* 20, 2015 [darrera consulta: 8 de setembre de 2021]).

41. La complexa situació viscuda durant el regnat d'Enric IV requereix la participació activa de la reina Joana de Portugal en un intent per refermar la seva posició i la de la seva filla. Els esdeveniments concatenats per la Farsa d'Àvila (5 de juny de 1465) portaran a activar la imatge de la parella règia per enfortir la seva posició en diferents contractes privacitat (F. FORONDA, «Vers un gouvernement de jure dans la Castille du XVe siècle: les contrats de privanza d'Henri IV de Trastamare», dins F. FORONDA i A. I. CARRASCO MANCHADO (ed.), *Du contrat d'alliance au contrat politique: cultures et sociétés dans la Péninsule Ibérique de la fin du Moyen Âge*, Tolosa, Université de Toulouse II-Le Mirail - Institut d'Estudis Hispànics, 2007, 239-242), i per estimular

larment gràcies a la seva capacitat per generar un projecte polític diferent al del seu espòs en defensa dels interessos del llinatge de Ferran de la Cerda.⁴² La capacitat de moviment de Violant al marge del rei, la seva projecció sobre el territori i la promoció del monestir de Santa Clara d'Allariz són bones mostres de la seva independència política i la seva voluntat de mantenir una visibilitat territorial forta en un entorn d'un significat especial per a la monarquia, tant en clau espiritual com de control de la ruta de pelegrinatge a Santiago de Compostel·la, que ella mateixa podria haver emprès, a diferència del seu marit.⁴³

Al marge d'aquestes qüestions, la reunió fluida entre els dos membres de la parella règia s'ha d'efectuar no només d'acord amb les obligacions conjugals que els uneixen en relació amb l'arribada de descendència i el manteniment del llinatge regi, com s'assenyala. Altrament, es percep com una anomalia, que pot ser motiu de queixa dels procuradors de corts,⁴⁴ a més de desprendre's del testimoni cronístic.⁴⁵ Els anys centrals del govern de Joan II reflecteixen la crispació amb el llinatge dels infants d'Aragó i, per extensió, també amb la reina Maria d'Aragó. Carrillo de Huete assenyala que va passar poc més d'un mes entre la trobada dels reis a Paradinas i la decisió dels principals homes de la cort de «la yda de Valladolid» des de l'hostalatge del rei a Bonilla de la Sierra.⁴⁶ Rei i reina van partir junts i es van hostatjar a San Pablo, residència règia habitual, però sense passar per alt el clima de tensió instal·lat en la parella reial en les vigílies dels casaments entre el príncep Enric i la infanta Blanca de Navarra. De fet, es comenta la possibilitat que el rei hagués triat entre sis llocs per fixar el desplaçament de la cort, però que només acceptés d'anar a Valladolid, la vila en la qual se sentia amb més llibertat.⁴⁷

la creació de lligues i confederacions per part de la reina. L'activitat política de la reina s'aprecia en altres àmbits, com posa de manifest la ratificació de la donació que Enric IV concedeix a Rodrigo Ponce de León, fill del II Comte d'Arcos, de la vila de Tarifa i la tinença de l'alcàsser de Carmona (AHNO, Osuna, C. 141, D. 124. 1466, juliol, 6).

42. En aquest sentit, el convent de Santa Maria de Sopetrán s'hauria convertit en un centre especialment vinculat a la reina, seu de la seva separació davant la cort del rei, quan es trobava instal·lada a Segòvia, entre 1276 i 1278. F. J. HERNÁNDEZ, *Los hombres del rey y la transición de Alfonso X el Sabio a Sancho IV (1276-1286)*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2021, 137-138.

43. R. M.ª RODRÍGUEZ PORTO, «Cara e cruz: conflicto político, territorio e padroado rexio en Galicia durante o reinado de Afonso X e Violante de Aragón», dins J. M. ANDRADE CERNADAS i S. DOUBLEDAY (ed.), *Galicia no tempo de Afonso X*, Santiago de Compostel·la, Consello da Cultura Galega, 2021, 251-257.

44. *Cortes de los antiguos reinos*, vol. III, Cortes de Valladolid de 1440, 373.

45. Encara que més centrat en la falta d'afinitat conjugal, l'exemple d'Enric IV i Joana de Portugal resulta il·lustratiu a l'hora de recrear un ambient propici a la infidelitat de la reina davant la falta de normalitat del rei en les seves visites, com ja s'ha assenyalat en la nota 8 d'aquest treball.

46. CARRILLO DE HUETE, *Crónica del Halconero...*, cap. CCLXVI, p. 337. També Pérez de Guzmán recull la trobada entre els reis, de manera més asèptica: PÉREZ DE GUZMÁN, *Crónica de Juan II*, dins *Crónicas de los Reyes de Castilla*, ed. de C. ROSELL, Madrid, Rivadeneyra, 1877, año 1440, cap. XI, 564.

47. Els llocs proposats eren: Toro, Salamanca, Àvila, Madrigal, Arévalo o Olmedo. Només Toro i Àvila surten de l'òrbita territorial que constituïa el senyoriu de la reina, la qual cosa asse-

En efecte, el període de temps separats no és rellevant en tant que no es dilata en excés. No obstant això, el comentari que fa el cronista és revelador: d'una banda, de la manera com la figura de la reina s'instrumentalitza, ja que ella també forma part de l'acord preceptiu que la condueix cap a Valladolid al costat del príncep Enric;⁴⁸ de l'altra, perquè deixa entreveure la falta d'harmonia dels cònjuges i l'absència de diàleg existent en aquells moments. Una situació que contrasta amb els ritmes visibles en períodes anteriors, o amb altres regnats, en els quals s'observen visites a la reina sense que se'n doni compte del motiu,⁴⁹ i també desplaçaments que fan junts fins a un lloc determinat, aposentant-hi la cort perquè el rei pugui continuar amb els afers que el requereixin en un lloc distant i, així, poder reunir-se de nou posteriorment amb la reina i reprendre l'activitat cortesana. En aquest sentit, el viatge que Enric IV fa per les valls de Biscaia i Guipúscoa és il·lustratiu, a més de ser una estratègia comunicadora de gran interès, ja que es tractava de la primera vegada que el monarca visitava les terres basques, un àmbit geogràfic totalment aïllat de la itinerància cortesana també en els viatges dels seus antecessors.⁵⁰ Mentrestant, la reina Joana de Portugal esperava el seu marit juntament amb la cort a la ciutat de Vitòria, fins on s'havien desplaçat junts, a l'espera de poder continuar posteriorment cap a Alfaro i Corella per trobar-se amb Joan d'Aragó, *rex iure uxoris* de Navarra, i la seva segona esposa, Joana Enríquez. Amb aquesta reunió es volia tractar la indemnització al rei de Navarra dels territoris que havia posseït a Castella i també arribar a un acord matrimonial per al mig germà del rei Enric, l'infant Alfons.⁵¹

nyala l'orquestració que des d'aquest àmbit patrimonial es buscava fer a la hora d'assegurar el control de la mobilitat règia. Malgrat tractar-se de llocs comuns dins de la itinerància cortesana, Joan II només admet Valladolid, la qual cosa resulta il·lustrativa sobre la recerca de més independència en els seus desplaçaments, en un moment de clara mediatització de la seva persona. F. FORONDA, «S'emparer du roi. Un rituel d'intégration politique dans la Castille Trastamare», dins F. FORONDA, J. M. NIETO SORIA i J.-Ph. GENET (dir.), *Coups d'Etat à la fin du Moyen Âge? Aux fondements du pouvoir politique en Europe occidentale: Colloque international (25-27 novembre 2002)*, Madrid, Casa de Velázquez, 2005, 218-219.

48. De fet, després de decidir l'allotjament de la figura del rei a Valladolid, el Falconer anota: «E desde vieron su yuntención, el rrey de Nauarra e ynfante e cavalleros plogóles dello, e que ally fuese la Reyna e el Príncipe don Enrrique su fijo, e los procuradores de sus cibdades e villas» (CARRILLO DE HUETE, *Crónica del Halconero...*, cap. CCLXIII, 333). En conseqüència, el moviment de la reina ve donat per l'acord dels infants d'Aragó i els seus parcials, aprofitant el moment d'hegemonia que viuen a la cort.

49. L'any 1432, Joan II visitava Villeruela «que abía ydo a verse con la reyna doña María su muger»; allí coneceria la noticia de la deposición de Juan de Sotomayor como maestro de Alcántara. CARRILLO DE HUETE, *Crónica del Halconero...*, cap. CXXXIII.

50. PALENCIA, *Crónica de Enrique IV...*, dècada 1a, ll. IV, cap. IX, 95.

51. Tot i que infreqüents, les trobades dels reis per visitar els seus homòlegs veïns poden rastrejar-se en altres ocasions, tant prèvies com posteriors. Dins del primer grup, es pot citar la trobada que va tenir lloc el 1295 entre Alfons IV de Portugal i Beatriu de Castella amb Maria de Molina i Ferran IV de Castella, primer a Ciudad Rodrigo, sojornant les reines «dos días en un» a Fuenteagualdo (*Crónica de Fernando IV...*, cap. IV, 111). Pel que fa al segon, s'ha d'esmentar el singular recorregut que va fer el rei Joan III de Navarra fins a la cort dels Reis Catòlics, situada

Rei, reina i cort constitueixen tres eixos de desplaçament, no convergents de manera matemàtica. Això és, poden desplaçar-se de manera conjunta o que la cort romanguí instal·lada en un lloc determinat des del qual el rei o la reina poden moure's o al qual poden arribar. En aquest cas, Joana és qui roman al capdavant de la cort durant l'estada vitoriana, de la mateixa manera que haurien fet en el passat altres reines com Berenguela de Castella, Violant d'Aragó o Joana Manuel, per citar-ne només tres exemples, mentre els reis es trobaven al capdavant de diferents campanyes militars en els confins del regne. Tot plegat sense que això eviti la mobilitat de la reina per al bon funcionament dels regnes i per exercir-ne l'administració. Així es desprèn de la utilització de la fórmula d'«andar por la tierra en lugar del rey» en relació amb la reina Violant tal com han assenyalat Francisco Hernández⁵² i Rosa Rodríguez Porto.⁵³ Precisament, l'al·lusió a la lloctinença de la reina exercida al regne de Lleó és un indicatiu de la seva llibertat d'acció i de moviment per emprendre empreses administratives i de resolució de conflictes d'acord amb la delegació de funcions per part d'Alfons X.⁵⁴

Mobilitat, comunicació i consens recorren paral·lelament, més enllà dels afectes entre els cònjuges. La recurrència de fórmules relacionades amb l'acord o amb un desplaçament motivat pel prec per atraure la figura règia o reginal són instruments comuns en la construcció de l'itinerari. En aquest sentit, pot tractar-se de decisions abordades pel Consell Reial, per conèixer l'estat de la terra, impartir justícia, apaivagar descontents o desenvolupar actes cerimonials, però també per satisfer entrevistes i ambaixades per a les quals es demana la presència de la persona reial. A diferència del que s'aprecia en les cròniques d'Alfons X i de Sanç IV, aquest tipus de mencions relacionades amb la recerca d'un consens en la itinerància règia apareixen a partir de la primera regència de Maria de Molina com a fites de la presa de decisions per part d'òrgans col·legiats de govern, en consonància amb un augment del registre de la mobilitat aristocràtica que rivalitza davant l'autoritat reginal. Tot i que la capacitat de decisió de la reina no es pot entendre limitada, atès que no falten ocasions en què la conjuntura política l'obliga a desplaçar-se al costat del rei nen, es tracta d'una característica que no es pot passar per alt.⁵⁵

a Sevilla. En aquesta ocasió, les vistes no es van poder fer en presència de la reina Catalina I de Foix a causa del seu avançat estat de gestació: À. ADOT LERGA, «De Pamplona a Sevilla. Un viaje del rey Juan III de Navarra (1500)», dins E. RAMÍREZ VAQUERO i R. SALICRÚ I LLUCH (ed.), *Cataluña y Navarra en la Baja Edad Media*, Pamplona, Universidad Pública de Navarra, 2010, 24-27.

52. F. J. HERNÁNDEZ, «La reina Violante de Aragón, Jofré de Loaysa y la Crónica de Alfonso X. Un gran fragmento cronístico del siglo XIII reutilizado en el XIV», *Journal of Medieval Iberian Studies* 7, 1, 2015, 87-111, en concret 94-99.

53. RODRÍGUEZ PORTO, «Cara e cruz...», 253.

54. Encara que en un moment molt diferent pel que fa a la relació matrimonial, la reina Violant d'Aragó també va recórrer la terra al costat del seu fill Sanç «requeriendo la justicia» per al regne de Castella, trencades ja les relacions amb Alfons X, una vegada retornada des d'Aragó a Castella. *Crónica de Alfonso X...*, cap. LXXI, 55.

55. «[...] é la Reina quesiera que fueran cercar la cibdad de Leon, é ellos non lo tovieron por bien, é dijeron que querían ir á cercar á Paredes [...]. É quando ella vió que todos se acordaban á esto, por meterlos á que ficiesen alguna cosa, óvolo á otorgar, é movieron de Palencia en. La

El fet que aquest tipus de fórmules reflexives («se acordó», «se dispuso») apareguin de manera insistent en iniciar-se la regència de Ferran IV de Castella podria interpretar-se com un signe de la necessitat de buscar suports i de fer ponts per part de Maria de Molina. La intervenció de la reina en el discurs historiogràfic li atorga un protagonisme que guarda relació amb les responsabilitats assumides posteriorment en qualitat de regent de Ferran IV i Alfons XI.⁵⁶ La manca d'independència en la mobilitat règia i la responsabilitat institucional de la tutora fan que, a l'igual que passa durant la regència de Catalina de Lancaster, el cos de la reina representi la centralitat règia sense que es tracti d'una circumstància anòmla.⁵⁷ Això és, a diferència del que passa en els moments àlgids de la causa aragonesa durant el regnat de Joan II, en què Maria d'Aragó concentra la centralitat de la itinerància enfront de les dificultats que el rei troba en els desplaçaments i hostatges, els períodes de regència fan de la reina l'element conductor de l'acció política i també de la itinerància.⁵⁸

No obstant això, aquest tipus d'expressions són igualment utilitzades durant els regnats de Joan II i Enric IV,⁵⁹ i també en la crònica de Ayala,⁶⁰ en al·lusió tant als viatges del rei com als de la reina, ja siguin aquests incardinats o fets de mane-

postrimera semana de setiembre, é fueron cercar á Paredes estando dentro doña María, mujer del infante don Juan, que se llamaba reina de León, é un su fijo que deciann don Lope con ella, é doña Juana, su madre, mujer del Conde. É la noble reina doña María punaba de acuciar á los de la hueste commo combatiesen la villa.» *Crónica de Fernando IV...*, cap. II, 105.

56. P. ROCHWERT-ZUILLI, «La actuación pacificadora de María de Molina», *e-Spania* 20, 2015 [darrera consulta: 15 d'octubre de 2021].

57. C. RAFFESTEIN, *Pour une géographie du pouvoir*, París, Librairies Techniques, 1980.

58. Encara que en el cas de Maria d'Aragó es pugui plantejar una certa orquestració dels barons del seu llinatge entorn de la seva figura, el pes retòric de la reina és indiscutible. D'altra banda, caldria tenir en consideració que no es tracta de l'única ocasió en què es pot observar l'aparició d'un lideratge femení davant l'espacialitat règia –tant espai fàctic com simbòlic. Maria de Portugal durant el regnat de Pere I de Castella n'és un bon exemple. (A. ECHEVARRÍA ARSUAGA, «Redes femeninas en la corte castellana: María de Portugal (1313-1375)», *La Corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures & Cultures* 45, 2, 2017, 165-189). En tots dos casos, el senyoriu de la reina es converteix en un poder territorial paral·lel, ja fos Arévalo, en el primer, o la ciutat de Toro, en el segon.

59. El consens i el seu reflex historiogràfic han estat abordats a: F. ALCHALABI, «*Cuando se comenzaron a fablar entendieronse e acompañaronse [...] e entonces acordaron amos en uno que escribiesen esta estoria*. La práctica del consenso como operación historiográfica», i M.ª P. RÁBADE OBRADÓ, «Consenso y disenso en la crónica de Enrique IV de Diego Enríquez del Castillo», tots dos treballs dins J. M. NIETO SORIA i Ó. VILLARROEL GONZÁLEZ (ed.), *Pacto y consenso en la cultura política peninsular (siglos XI al XV)*, Madrid, Sílex, 2013, 413-431.

60. N'és un exemple significatiu el consell que l'entorn de Pere I li dona al rei perquè acudeixi a Valladolid i vegi la reina Blanca de Borbó: «El Rey Don Pedro [...] partió luego de Toledo, é acordó de se ir para Valladolid dó estaban la Reyna Doña María su madre, é la Reyna Doña Blanca su muger, porque non oviese escándalo en el Regno. E este consejo le dieron los Caballeros que estaban con él, que eran Gutier Ferrandez de Toledo, é los parientes de Doña María de Padilla, é Juan Tenorio, que eran privados suyos. [...] e estovo con la Reyna Doña Blanca su muger dos días». LÓPEZ DE AYALA, *Crónica de Pedro I...*, vol. I, any 1353, cap. XXI, 105.

ra aïllada.⁶¹ No es tracta únicament de l'existència d'una oscil·lació itinerant consensuada, sinó de la voluntat d'expressar-ho com a tal decisió, cosa que connecta amb el progrés de les institucions col·legiades pròpies de la baixa edat mitjana. Si bé el pacte guarda una relació directa amb la voluntat de resoldre un conflicte concret, no sempre incardinat amb el model itinerant propi de les monarquies medievals, sí que es pot considerar l'ocupació de l'espai per part dels representants de la Corona com un interrogant que es va formulant i resolent a mesura que transcorre el temps i s'aviven les relacions polítiques.⁶²

«Desubicadas». La itinerància de les reines al marge del seu consort

Més enllà de la manca de registres de l'activitat itinerant de la reina i, en menor mesura, del rei, la programació i l'acord en els seus desplaçaments es fan palesos. Es tracta d'un acord coral, que no respon completament a la voluntat règia. Historiogràficament, rei i reina formen un tàndem en què els moviments de la segona giren entorn dels que ha descrit o està descrivint el sobirà i, de manera puntual, a la inversa. Però, què passa quan es hi ha un desacord entre tots dos i assoleix notorietat pública? En cas de la desaparició del rei, la reina té capacitat de moviment i d'aglutinar l'interès historiogràfic?

Els canvis que podia experimentar l'estat civil de la reina afectaven el conjunt dels seus desplaçaments, però també el lloc que ocupaven respecte a l'àmbit cortesà. Particularment visible en el cas de les reines vídues, el silenci de les fonts és pràcticament total, al marge que pugui connectar-se la seva presència en alguna de les residències del seu senyoriu, a nivell palatí o monàstic.⁶³ La seva participació en els afers polítics era molt inferior, tot i que això no era així en tots els casos, i n'és un dels exemples més paradigmàtics el d'Elionor d'Alburquerque, reina vídua d'Aragó, per la seva voluntat d'intervenció en la política castellana.⁶⁴ En tot cas, no va ser l'únic, com demostren les reines Violant d'Aragó o Beatriu de Portugal durant els seus períodes de viduitat.⁶⁵

61. Com passa en un dels viatges que Joana de Portugal fa per l'actual territori de Castella-la Manxa, a propòsit del qual, «para hacer más expedito el viaje [...] se dispuso que la Reina saliera de Córdoba con dirección a Toledo». PALENCIA, *Crónica de Enrique IV...*, vol. II, dècada 2a, ll. IV, cap. I, 53-54.

62. J. M. NIETO SORIA, «El consenso en el pensamiento político castellano del siglo XV», *Potestas: Religión, Poder y Monarquía. Revista del Grupo Europeo de Investigación Histórica* 3, 2010, 100-102.

63. A. RUDLOFF STANTON, «The personal geography of a dowager Queen: Isabella of France and her inventory», dins CHAPMAN HAMILTON i PROCTOR-TIFFANY, *Moving Women...*, 205-227.

64. La voluntat d'intervenir en la vida política dels regnes de Castella i Aragó es va posar de manifest a través de l'examen de la correspondència en els primers anys del govern del seu fill, Alfons V d'Aragó, a: F. P. CAÑAS GÁLVEZ, «La correspondencia de Leonor de Alburquerque con su hijo Alfonso V de Aragón: acción política y confianza familiar del partido aragonés en la corte de Castilla (1417-1419)», *Espacio, Tiempo y Forma*, serie III, *Historia Medieval* 29, 2016, 183-247.

65. Aquest comportament no és aliè a altres reines vídues en territoris tan distants com el Regne d'Hongria, com s'ha observat en l'àmbit altmedieval. A. ZSOLDOS, *The Árpáds and their Wives. Queenship in Early Medieval Hungary, 1000-1301*, Roma, Viella, 2019, 101-176.

En el primer dels casos, Violant busca erigir-se en un contrapoder durant els primers temps de la regència de Maria de Molina i mantenir activa la causa del llinatge De la Cerda.⁶⁶ La participació de la reina en favor dels interessos del llinatge del seu primogènit es remuntava, com és ben sabut, als anys finals del regnat del seu espòs. Va ser llavors quan la reina havia arribat a abandonar la cort, instal·lada a Segòvia, al marge de la voluntat règia.⁶⁷ La seva activitat política, que no sempre és fàcil de documentar,⁶⁸ la porta a situar-se, en l'àmbit cronístic, intentant ser acollida infructuosament a la vila de Valladolid l'any 1311.⁶⁹ Beatriu de Portugal, en canvi, apareix en la documentació amb un caràcter més conciliador, acudint a la trobada de l'infant Ferran d'Antequera davant la tensió amb el comanador García Hernández de Villagarcía, per la seva pretensió d'optar al Maestrat de Santiago, mentre ella es trobava a Ciudad Real.⁷⁰ Les rendes de l'aleshores vila pertanyien a la reina vídua, qui les havia rebut com a donació *post-nuptias*, documentada des de 1383.⁷¹

66. La vila de Valladolid pot plantejar-se com a escenari del canvi d'autoritat, passant de ser el centre urbà predilecte de la reina Violant a ser-ho de Maria de Molina. HERNÁNDEZ, *Los hombres del rey...*, 331.

67. No deixa de resultar curiós el recorregut que dibuixa la crònica, en assenyalar la posada en marxa de totes dues dones des de Segòvia travessant el port, passant per Uceda, Guadalupe, Hita, Atienza, Medinaceli i Ariza abans d'arribar a Calatayud, on es van reunir amb el rei d'Aragó. S'insisteix en el dolor d'Alfons X després de conèixer la partida de la reina i que va manar «á los concejos que guardasen los caminos é las non dejasen pasar nin salir fuera del reino», sense cap èxit. *Crónica de Alfonso X...*, cap. LXVIII, 53.

68. FUENTE PÉREZ, *Violante de Aragón...*, 148-151.

69. «[Maria de Molina] salió luego de la villa é vino en un día á Cuéllar, á otro día llegó y el infante don Enrique, é traía la infanta doña Isabel, que estaba en Aragon [...] é adolescío luego el rey en Cuéllar, é óvose de detener y bien ocho días, e entre tanto fue don Enrique entrar á Fuentidueña é á Gormaz. E estando en esto, supo cómo la reina doña Violante amanesciera un día á las puertas de Valladolid por entrar dentro, cuidando que la acogerían y algunos de la villa en que tenía esfuerzo, mas non lo falló así; ca desde lo supieron los de Valladolid, guardaron servicio de la reina doña María é del Rey, su fijo, é armáronse todos é fueronse á aquella parte do llegaba la reina doña Violante, é non gelo consintieron, é ficiéronla tornar a Cabezón mucho contra su voluntad, é ella por esta razón fue muy sañuda é amenazólos de muerte. [...] E la noble reina doña María tanto que esto supo, tomó luego su fijo en unas andas, é llevóle consigo para Valladolid.» *Crónica de Fernando IV...*, cap. I, 101.

70. L'infant anhelava la concessió del títol en favor del seu fill, l'infant Enric: «E la Reyna Doña Beatriz, mujer del Rey don Juan, que estaba en Villarreal, é supo el debate que había entre el Infante y el Comendador mayor, fue a Llerena, é rogó muy afectuosamente al Infante que lo quisiese perdonar, el qual como le era obediente como hijo, perdonóle». PÉREZ DE GUZMÁN, *Crónica de Juan II...*, 1410, cap. I, 315.

71. C. OLIVERA SERRANO, *Beatriz de Portugal, la pugna dinástica Avís-Trastámara*, Santiago de Compostela, CSIC - Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, 2005, 213-215. La reina Beatriu consta com a senyora d'acord amb la reial cèdula de donació de l'alcàsser, vila i terres de Béjar amb totes les seves rendes, peites i drets, d'acord amb la permuta que Joan I va dur a terme en favor de la seva segona esposa a canvi de Villarreal. AHNO, OSUNA, C.213, D.23-25. 1384, agost, 20. Lisboa.

Elionor d'Alburquerque és la reina vídua amb més protagonisme tant en la política com en la historiografia castellana. La posició de poder dels fills a la cort, en rivalitat frontal amb Álvaro de Luna, i els quantiosos recursos patrimonials de què ella disposava, junt amb la seva xarxa de relacions en el panorama aristocràtic van arribar a convertir-la en un personatge altament molest per a Joan II.⁷² N'és una prova el tancament amb què el monarca castellà va voler apartar-la de l'acció política, confinant-la al monestir de Santa Clara de Tordesillas l'any 1430.

La participació política de la reina no es veu limitada a la vida del seu marit, ni es restringeix a l'àmbit geogràfic en el qual van exercir les seves funcions institucionals. En línies generals, la mobilitat de la reina és menor quan també ho és la càrrega política i representativa que assumeix, i també per altres factors, com ara la reducció de les seves rendes. D'acord amb unes necessitats econòmiques més baixes pel que fa al manteniment del seu estat, el seu patrimoni es veia limitat i, en conseqüència, l'estructura àulica es reduïa al seu voltant.⁷³

La introducció de la mobilitat de les reines vídues queda supeditada, en el discurs a la seva capacitat d'intervenció política i a la necessitat de participar de la conjuntura que travessa el regne. Per contra, les reines vídues no formen part del procediment cerimonial, com s'esdevé en el cas de les infantes o de les reines mare, en representació del rei i pel seu desig exprés, de la mateixa manera que la reina consort.⁷⁴ La pertinença al llinatge reial justifica el recurs a la representació de la persona del rei, particularment en les recepcions d'altres dones de la reialesa, encara que també en la gestió i la defensa del reialenc o en la intervenció política en el regne, arribat el cas, com a actius d'un mateix llinatge.⁷⁵

72. V. MUÑOZ GONZÁLEZ, «Mujeres aristocráticas y el poder del linaje en la Castilla bajomedieval: la reina viuda Leonor de Alburquerque y la defensa de la "casa" real de Aragón (1416-11435)», dins M. GARCÍA-FERNÁNDEZ i S. CERNADAS MARTÍNEZ (ed.), *Reginae Iberiae: El poder regio femenino en los reinos medievales peninsulares*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 2015, 245-275.

73. L. RUIZ DOMINGO, *El tesoro de la reina. Recursos i gestió econòmica de les reines consorts a la Corona d'Aragó (segles XIV i XV)*, Barcelona, CSIC.

74. Les figures de la reina mare i de les infantes o la germana predilecta del rei es veuen connectades al llarg de la història, tant geogràficament com temporalment, assumint diferents responsabilitats polítiques i representatives, com ha posat de manifest recentment E. WOODACRE, *Queens and Queenship*, Leeds, Arc Humanities Press, 2021.

75. En el primer dels supòsits es pot recordar la rebuda de la infanta Maria de Portugal per part de la infanta Beatriu de Castella, conforme a l'encàrrec del seu germà, el rei Alfons XI. El rei no podia desplaçar-se fins a la frontera amb Portugal a causa de compromisos militars: «[...] el Rey de Castella com grande poder a foy cerquar, e estando neste cerquo jurou, e firmou em sua pessoa os sobreditos concertos de cazamento seu com a Infanta dona Maria de Portugal, e foy no sobredito anno, aos vinte e seys dias de Março, e porque foy logo apontado, que por respyto do dito cerquo de Escalona, em que o dito Rey de Castella estava, elle por ventura nam poderia hir em pessoa a Portugal, ou a seus Estremos ao tempo, que foy apontado o recebimento da Infanta Dona Maria sua molher, que neste caso, e durando este pejo, enviaria por ella á Infanta dona Leanor sua irmaam, que lha trouxesse, e sobre este concertó inviando elRey pela dita sua irmaam a Valhadolid onde estava; os da Villa a nam deyxaram hir a elRey, nem sahir da Villa, porque lhe fizeram crer que a tiravam, pero contra a sua honra, e estado, a cazarem com

La mobilitat i l'actuació de les reines vídues, en canvi, s'ajusta a interessos i possibilitats familiars, i el territori castellà esdevé refugi de reines portugueses, com Elionor Teles després del matrimoni de Beatriu de Portugal amb Joan I i l'arribada al tron de la Casa d'Avís,⁷⁶ o durant l'exili d'Elionor d'Aragó després de les desavinences amb la noblesa davant el seu nomenament com a regent d'Alfons V.⁷⁷ Els suports en el regne veí les condueixen a un context cortesà que els permet disposar de béns territorials en els quals hostatjar-se i sobre els quals sustentar el seu propi manteniment, a més de participar en l'espacialitat règia, qüestió respecte a la qual l'exemple d'Elionor d'Aragó és el més evident, en coincidir amb el moment zenital de la causa aragonesista.⁷⁸ Anteriorment, el cas d'Elionor de Castella, reina vídua d'Aragó després de la mort d'Alfons IV, va ser semblant.⁷⁹ Ambdues reines homònimes van seguir els passos de les reines Maria d'Aragó i Maria de Portugal, respectivament, acompanyant-les en seguici cortesà diversos dels hostatges documentats. D'aquesta manera s'enfortia una relació en femení, que no es basava únicament en el parentiu consanguíni, sinó també en les afinitats polítiques i de reivindicació de les seves figures femenines en el si cortesà.

Els intercanvis matrimonials entre els diferents regnes de la península Ibèrica afavorien no només la reincorporació de les que se'n van anar com a joves infantes per convertir-se després en experimentades reines, sinó també l'assentament a la cort d'altres membres de les parenteles règies. La Corona de Castella ho demostra amb claredat, fins i tot acollint reines consorts al marge dels seus esposos, com passa amb Elionor de Trastàmara, esposa de Carles III de Navarra. El seu patrimoni territorial a Castella li permetia, d'una banda, disposar de llocs d'hostalatge i, de l'altra, en el moment de la partida, comptar amb el beneplàcit de Carles III, la qual li va possibilitar de viatjar amb seguretat fins a la cort castellana encara en vida del

o ditto Dom Alvaro Nunes d'Osoyro, que hera já Conde de Trastámara [...]» (R. DE PINA, *Crónica de el Rei Afonso o Quarto*, Lisboa, Biblion, 1936, cap. IV, 11-13). En el segon, si bé requereix alguns matisos, com que no es tracta d'una actuació sol·licitada pel sobirà, sinó per la seva mare en qualitat de regent, podria assenyalar-se la defensa i custòdia de diferents fortaleses que van escometre les infantes Beatriu i Isabel, per tal de dissuadir la noblesa d'intervindre-hi i per enfortir les defenses de la terra «porque los omes avrian mayor vergüenza é guardarían mejor las villas é las otras tierras de enderredor». *Crónica de Fernando IV...*, cap. I, p. 103. En concret, es posa l'accent en la defensa que la infanta senyora Isabel va fer de la vila i terra de Guadalajara (cap. II, p. 105).

76. I. DE PINA BALEIRAS, «The political role of a Portuguese Queen in late fourteenth century», dins E. WOODACRE (ed.), *Mediterranean Queenship. Negotiating the Role of the Queen in the Medieval and Early Modern Eras*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2013, 108-109.

77. A. M.ª S. A. RODRIGUES, «Las regencias femeninas en los reinos ibéricos medievales: ¿fue el caso portugués una singularidad?», *Anuario de Estudios Medievales* 46, 1, 2016, 305-321.

78. PELAZ FLORES, *Poder y representación...*, 50-63.

79. A. RECUERO LISTA, «María de Portugal frente a Leonor de Guzmán: la lucha por el papel de reina durante el reinado de Alfonso XI de Castilla (1325-1350)», dins M. GARCÍA FERNÁNDEZ (coord.), *En la Europa medieval: mujeres con historia, mujeres de leyenda: siglos XIII-XVI*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2019, 77-97.

seu germà, Joan I.⁸⁰ La reina havia aconseguit instal·lar-se a la cort veïna amb les seves filles, i ni tan sols la crida diplomàtica –i per extensió, pública entre les corts– per part del monarca navarrès va suposar una interrupció de l'estada castellana de la reina, malgrat la disrupció política que s'exhibia i que podia afectar molts diferents ordres de la vida a la cort navarresa. Només quan, vuit anys després, Enric III va considerar la seva tia com una incòmoda hostessa per la seva participació en les intrigues cortesanes, ella va aconseguir retornar a Navarra.

Aquest exemple assenyala la possibilitat que reines i infantes duguessin a terme desplaçaments autònoms que, malgrat que inicialment es feien amb la conformitat dels seus esposos, podien generar tensions posteriors pel fet de mostrar una falta d'harmonia en el si de la parella i un desafiament a l'autoritat marital.⁸¹ El coneixement dels processos de comunicació i la imbricació en una xarxa tant territorial com humana, com a canals de demostració de l'autoritat reginal, donaven peu que fessin valer les seves posicions i interessos, a més de demostrar la seva voluntat de participar en la presa de decisions a l'ombra de l'espacialitat cortesana. Si bé aquesta mobilitat acostumava a entrenar-se amb la dels reis, conforme a l'acord i el diàleg, la itinerància els permetia reflectir la seva autonomia, a més de desafiar la voluntat masculina.

Conclusions

Més enllà de les dificultats per reconstruir l'itinerari reginal, d'una banda, i que no ocupi la centralitat del discurs historiogràfic, de l'altra, la incorporació de la reina tant als desplaçaments de la monarquia com a la construcció de la identitat espacial del regnat a través de les cròniques és un fet que s'aprecia de manera homogènia amb el pas del temps. Es tracta d'un tret constatable més enllà de la sintonia marital que pugui existir en el si de la parella règia; tampoc no guarda relació amb la recerca d'una consolidació en la línia successòria mitjançant el nombre d'embarassos, atès que, en aquest sentit, pot observar-se un canvi de tendència significatiu entre els regnats de la baixa edat mitjana i els altmedievals. En conseqüència, la recerca d'una descendència més prolífica es pot entendre com un signe d'una bona sintonia marital, però no és un factor que condicioni el resultat de les reunions entre el rei i la reina.

De fet, la recurrència en les cròniques a accions relacionades amb l'acord a l'hora de disposar els desplaçaments regis i reginals assenyala que la distribució de

80. M. GAIBROIS DE BALLESTEROS, «Leonor de Trastámara, reina de Navarra», *Príncipe de Viana* 26, 1947, 45-47.

81. De la mateixa manera va esdevenir-se, anys després, amb la infanta Catalina de Castella, qui va demanar poder sortir del regne en direcció a Aragó per estar acompanyada per la seva germana, la reina Maria de Castella, quan es produís el que havia de ser el seu primer part, després del qual va morir en no superar el puerperi. M.ª C. GARCÍA HERRERO, «La muerte de la infanta Catalina (1439) en las cartas de su hermana María de Castilla, reina de Aragón», dins J.-P. JARDIN *et al.* (coord.), *Cartas de mujeres en la Europa medieval. España, Francia, Italia, Portugal (siglos XI-XV)*, Madrid, La Ergástula, 2018, 233-235.

la imatge dels dos membres de la parella respon a un esforç de representació conjunta. No hi ha prou amb el fet que el rei es desplaci pel territori, sinó que, a més, ha de trobar-se amb la reina amb una relativa freqüència. Així s'estimula la visibilitat reginal en els textos historiogràfics, fins i tot quan només es tracta d'una informació puntual.

En conseqüència, cal reconsiderar o, com a mínim, matisar el plantejament inicial quant al comportament de la reina com a satèl·lit del rei. En efecte, l'eix de la itinerància cortesana és el rei. No obstant això, el desplaçament de la reina no és únicament una decisió reial, sinó que es tracta d'un moviment que també pot ser consensuat pels òrgans de govern en funció de les circumstàncies polítiques i les necessitats representatives de la monarquia. No es pot parlar tant de subordinació com de complementarietat i repartiment de rols, encara més tenint en compte que la mobilitat règia tampoc no s'escapa de les estratègies del consens de cara a la utilització de la imatge règia amb finalitats diverses en el manteniment o la consecució de l'estabilitat del regne. Es tracta d'una qüestió rellevant, ja que concedeix a la figura reginal una identitat pròpia, per les seves capacitats, així personals com institucionals, però no al marge del sobirà, com a col·laboradora natural i integrant del cos polític de la monarquia.